

HEKLI JÓZSEF

ÖDÖN VON HORVÁTH (1901--1938)

ABSTRACT: Ödön von Horváth ist einer der bedeutenden Dramatiker der Zwischenkriegszeit, der hohe internationale Anerkennung fand. Er schildert in seinen Dramen die Inflationszeit und die Wirtschaftsmisere der dreissiger Jahre mit realistischer Schärfe. Ödön von Horváth stellt den Alltag des kleinen Menschen, dessen Zweifel und Hoffnungen, aber auch das hintergründig Unmenschliche im Menschen auf die Bühne.

Der ausserordentlich talentvolle Dramatiker schrieb eine neue Art von Volksstück, und seine Sprache hat hierbei eine besondere Funktion. Die volkstümliche Unterhaltungsliteratur spielte immer eine wesentliche Rolle. In der Theaterkunst bot das einstige Wiener Volksstück mit Hanswurstfigur und Couplets aus dem städtischen Leben reiche Reserven. Arthur Schnitzlers Dramen und später auch Ödön von Horváths Volksstücke sind ohne das Wiener Theaterleben der vergangenen Jahre nicht vorstellbar.

Die "umgekehrten" und umfunktionierten Volksstücke von Horváth dienen der Entlarvung einer kleinbürgerlichen Borniertheit, die sich über die Kriegszeit mit verlogenen Heurigen - Idyllen, dumm - bösen Gehässigkeiten und allgemeiner Verlogenheit hinwegtäuschen will und so zum Futter politischer Manipulation wird. Horváths Personal ist nicht mehr die ländliche Bevölkerung, wie im traditionellen Volksstück, sondern das moderne Kleinbürgertum, die Welt der Angestellten und Spiesser.

Das Gefühl der inneren Widersprüchlichkeit und des drohenden Verfalls und die Misstände der k.u.k. Gesellschaft sind in Dramen von Horváth dargestellt.

Ausdruck einer Verfallsstimmung, Gattung, Darstellung und auch sprechliche Formulierung passen sich genau den Situationen der Horváthschen Dramen. Aphorismen, Bonmots, Gelegenheits-musik, knappe, pointierte Ausdrücke charakterisieren die meisten Dramen von Horváth. Er kann eine bestimmte eigenartige Atmosphäre schaffen.

Ein lockerer Umgang mit der Sprache, eine grössere Bereitschaft zur Aufnahme von Fremdwörtern spielen eine bedeutende Rolle in Horváths Stücken.

In seinen ersten Versuchen, in "Die Bergbahn", "Sladek der schwarze Reichswehrmann", "Fall E." sind schon die Grundelemente der Horváth'schen Dramenkonstruktion zu finden.

Nacheinander, teilweise sogar nebeneinander, entstanden in den dreissiger Jahren seine besten Volksstücke - "Geschichten aus dem Wienerwald", "Kasimir und Karoline", "Italienische Nacht", "Glaube, Liebe, Hoffnung" und "Der jüngste Tag"-, auf denen die Horváth-Rezeption bis heute im wesentlichen beruht.

Sein bestes und erfolgreichstes Volksstück ist "Geschichten aus dem Wienerwald", in dem "Charme und Gemütlichkeit" bloss den brutalen Egoismus von Kleinbürgertypen verdecken, an denen die einzige echt fühlende Gestalt, das Mädchen Marianne, seelisch zugrunde geht.

Ödön von Horváth wird als Repräsentant des kritischen Volksstücks und als "treuer Chronist" seiner Zeit eine dauerhafte Wirkung haben. Seine Dramen werden auch heute in den berühmten Theatern der Welt aufgeführt.

Századunk első harmadának drámaművészete rendkívül változatos és izgalmas, mivel egymás mellett éltek és egymással versengtek a legkülönbözőbb irodalmi irányzatok, tendenciák s merész frői útkeresések. Bár születtek e korszakban hagyományosan klasszikus drámák is, de Csehov "drámaiatlan" drámái, Brecht epikus színháza és az "izmusok" jegyében fogant darabok egyre inkább tért hódítottak. Szinte egyidőben jelentek meg a különleges stílusú és hangvételű drámaírók, akik -- gyakran a csehovi és a brechti modelltől is merítve -- újszerű, nemegyszer meglepő dramaturgiai elemekkel kísérletező, formabontó művekben igyekeztek ábrázolni, értelmezni koruk ellentmondásos, eseménydús életét. Ödön von Horváth, a két világháború közötti korszak egyik neves és közkedvelt drámaírója lényegében közéjük tartozott.

A rendkívüli érzékenységgű, analitikus hajlamú drámaíró, bizonyos tekintetben, magányos jelenség volt a század első harmadának irodalmában, egy különutas, modern kifejezéssel élve egy "outsider". S bár maga Horváth is alkalmanként a kívülálló szerepében tetszelgett, ez az ideiglenes attitűd drámaművészetében nem nagyon érződött. A "szociális drámát" megteremtő Büchnernek, a Woyzeck szerzőjének nyomdokain induló Ödön von Horváth a finom kontraszthatásokra építi műveit, amelyek középpontjában az inflációval, válsággal terhes harmincas évek, azaz a két világháború közötti időszak fojtott légkörének, és a polgári -- nyárspolgári -- életforma buktatóinak és lezüllesztésének ábrázolása áll. Az élet zürzavaros eseményeiben eligazodni nem tudó, magára maradt kisleány kételyeit és gyötrelmeit, kilátástalan helyzetét egy nagy hagyományokkal bíró bécsi műfajban, a "Volksstück"-ben foglal-

mazta színpadra, amelyet Horváth újra "felfedezett", egyúttal átalakított, sajátos szintézist teremtve a realizmus és az irónia között. Egykor Raimund, Nestroy s mások írtak, "bécsi" népszerűséggel kedves, gúnyoros népszínműveket, és ezek a szerelmi idillel színezett játékos történetek, amelyeknek központi hőse a közkedvelt, plebejus származású komikus figura volt, a többi népies szereplővel együtt egy illúzióvilágot, hangulatos játékot varázsolt a színpadra. Ödön von Horváth modernül a visszajára fordította a hagyományos "Volksstück"-öt, s modernizált népszínműveiben az invenciózus szerző eltorzította, kisiklatta az andalító idillt, felkavarta, szétzilálta a "szentnek" hitt eszméket, eltorzította a "happy end"-et, hogy ily módon, a XX. század követelményeinek megfelelően áthangszerelt sajátos darabjaiban megmutathassa kora megsüllyedt, tragédiába rohanó társadalmát, s annak szorításában vergődő, küzdő-küszködő, a hamis illúziók rabságában tévelygő, feszengő kisembereit, főleg nyárspolgárát, egyúttal komor éleslátással, keserű-lírai iróniával pellengérré állítva is őket. A laza szerkezetű, epikus elemekkel megtűzdelt, könnyed, derűs történetekkel megszínezett, dalbetétekkel átszőtt népszínműveinek mélyén szinte mindig az élet hamis-torz ábrándjainak leleplezése, a nyárspolgári életszemlélet és magatartásforma kíméletlen kritikája munkál. Ödön von Horváth minden egyes drámájában több húron játszik, merészen változtatva, elegyítve az évődő lírát az ironikus groteszkkal, az abszurdot súrolót a pajzán satirikussal. Ezt a művészi "elegyet" biztos kézzel irányítja, forgatja a szerző, alkalmassá téve arra, hogy abban világosan kifejezésre jusson legfőbb törekvése: a társadalom és az egyén politikai, szociális és morális krízisének ábrázolása. Önéletrajzi írásában maga a szerző fogalmazza meg "Volksstück"-jei tartalmi és formai lényegét: "Meg kell mutatni, hogy a mindennapi életben a tragikus események hogyan öltöznek komikus formába... Darabjaim tragédiák... csak komikussá válnak, mert ijesztőek... egészében véve az emberi élet mindig szomorújáték, csak részleteiben komédia..."

Ödön von Horváth "Volksstück"-jeiben a mesterien változtatott kedélyes-keserűnyés életképek, hangulatos-ironikus epizódok, a nyárspolgári allűröket gúnyoló játékos-bohókás jelenetek felszíne alatt valójában kisszerű, tragikus életsorsok húzódnak meg, s ezeket úgy teszi még pregnánsabbá az író, hogy alkalmanként letépi az álarcot az arcokról és a jelenségekről. Az író szavaival élve, ez a "Demaskierung des Bewusstseins" arra a megdöbbentő következtetés levonására készítette Horváthot, hogy a maszkok alatt a legtöbbször csak a puszta üresség, a kiüresedett lélek tátong. Másképpen fogalmazva: az álarc mögül az esetek többségében nem az elrejtett tudat bukkan elő, hanem alatta is csak a látszat, az áltudat rejtőzik.

A látszólag banális, hétköznapi történeteket elmesélő, de valójában a katasztrófába rohanó világ elrettentő képeit megrajzoló drámáinak hősei félresiklott sorsú, lelkileg mélyen sérült kisemberek, az illúziókhöz betegesen ragaszkodó, a látszatba

szenvedélyesen kapaszkodó, érzelmileg kihűlt nyárspolgárok. E figurák többsége csak szerepet játszik az életben, s maszkjuk alatt csupán kapaszkodni vágyó senkik, megjátszós jellemtelenek, primitív számítók, kisszerű önzők, brutális "széplelkek" tenyésznek. A megnyomorított kisemberek, nyárspolgárok között azonban akadnak olyanok is, akik megbillent, kisiklott sorsuk közepette is titkon valami szépre, biztosra, felemelőre vágnak. A darabjaiban főhőssé emelt kispolgárt Horváth a legkülönbözőbb változatokban mutatta meg: a kitaszított érzelmileg-anyagiilag "leépült", lanygos lelkű álmodozóktól egészen a nagystílű, "fenn az ernyő nincsen kas" típusú hazárdörögig. Legjobb drámáinak egyes alakjaiban, több neves kortársát is megelőzve, a közelgő fasizmus korszakának félelmetes-torz figuráinak sziluettjét is felvillantotta.

Századunk kitűnő, magyar gyökerekkel is rendelkező színpadi szerzőjéről és eredetien újszerű drámanívészetről számtalan értékelés látott napvilágot a legkülönbözőbb nyelveken. A méltatások és elemzések többsége pozitív, dicsérő hangvételű volt. Az elismerő kritikák rövid összegzéseként -- egyéni véleményeire megtoldva -- Carl Zuckmayer, a híres-neves kortárs és barát szavai kívánkoznak ide: "Véleményem szerint a fiatalabb drámaírók közül Ödön von Horváth rendelkezik a legátütőbb tehetséggel, és ezen túl, a legtisztább fejjel és a legpregnansabb személyiséggel. Látása öntörvényű, becsületes és semmire sincsen tekintettel."

Az előkelő származású, ahogy mondani szokás, békebeli, jól szituált családból való Ödön von Horváth 1901-ben látta meg a napvilágot Fiumében. A diplomata s egyben többnyelvű környezetben nevelkedő ifjú sok városban tanult -- Budapesten is --, majd 1919-ben Bécsben érettségizett. Ugyanebben az évben Münchenbe került, s az ottani egyetemen germanisztikát, filozófiát és színháztudományt hallgatott. Egyetemi tanulmányaival párhuzamosan munkatárs lett a "Simplicissimus" és a "Jugend" c. lapoknál, és szoros kapcsolatba került több színházzal is.

1920-ban jelentek meg első novellái. Később, egy hirtelen felindulásában, elégette az 1923-ig keletkezett műveit. A húszas évek szellemi-művészi forrása Horváthot is Berlinbe vonzotta, majd felváltva élt Murnauban, Bécsben, Berlinben és Henndorfban. A harmincas évek elejétől gyors egymásutánban készülnek színpadi művei, mint a "Mesél a bécsi erdő", a "Déli éj", a "Kasimir és Karoline", a "Hit, remény, szeretet" és mások. 1931-ben a legkiválóbb "Volksstück"-ért, az immár fél évszázada kasszasikernek számító "Mesél a bécsi erdő"-ért, Kleist-díjat kapott. E rendkívül termékeny években regényírással is vállalkozik, s "Az örök nyárspolgár" című prózai alkotásában is drámáinak központi alakját ábrázolja, jellemzi.

1933-ban náciellenes megnyilatkozásai miatt betiltották darabjait Németországban, s ezért Ausztriába települt át. Néhány évvel később, amikor már teljesen világosan látta, hogy a világ egy rettenetes katasztrófába rohan, végleg emigrációba

kényszerült. 1938-ban, a német Wehrmacht ausztriai bevonulásakor, Svájcba menekült. Ugyanezen év nyarán Párizsba utazik, hogy egy amerikai producerrel az "Is-tentelen ifjúság" című regénye megfilmesítéséről tárgyaljon. A megbeszélés után gyalog indult vissza szállodájába. A hirtelen kitört vihar elől egy nagy fa alá menekült, s a Champs-Élysée öreg fájának egy letört ága halálra sújtotta az írót. Ödön von Horváth akkor halt meg ostoba, bizarr módon, mikor tehetsége már beérett, írásművészete a csúcsponton állt, s híres színházak versengtek darabjaiért.

A világot látott, jól felkészült, több nyelven beszélő fiatal Ödön von Horváth a húszas évek elején, egy meglehetősen nehéz korszakban fogott hozzá a drámaíráshoz. Az "izmusok", elsősorban a szimbolizmus és az expresszionizmus hatásának jegyében fogantak első darabjai. A színpadi zseniek keletkezésének idejére így emlékszik vissza maga a szerző: "Talán groteszk dolog, olyan korban, amelyben élek, s amely nyugtalan, és senki sem tudja, mi lesz holnap, darabok írására vállalkozni. Mégis megkockáztatom, bár nem tudom, holnap mit eszek..."

Első drámai kísérlete 1922 tájára tehető, mikor még főleg novellaírással próbálkozott. Darabjának feltűnő "izgalmas" címet választott: "Gyilkosság a Mohrengasseban". A minden tekintetben gyenge minőségű, hatásvadász jelenetekből összeállított színpadi műben azonban itt-ott megbújnak olyan elemek, "szubsztanciák", amelyek a későbbi, érett "Volksstück"-öket fémjelzik: többek között a hazug idill, a lappangó erőszak, a félresiklott emberi kommunikáció és a képmutató morál. A deprimált családi környezetben játszódó, mesterségesen "feltupírozott" sztorit maga a kezdő író is sekélyesnek ítélte, ezért a darabot írásztala fiókjába süllyesztette. A sors különös játéka folytán 1980-ban a bécsi Akademietheater-ban megtartották az író hagyatékából előkerült zseni dráma ősbemutatóját.

A húszas évek polgári társadalmának kiáltó osztályellenzéte, amorális üzelvei az első drámai kísérlet kudarc ellenére is Horváthot újabb darabok írására készítik. 1926-ban, huszonötévesen, hozzáfog második drámájához, amelynek dialógustípusai, egyes poénjai sőt maga a hősnő, Christine figurája is későbbi műveiben gyakran felismerhetők. "A szép kilátáshoz" című tragikomédia mondán-ízléstelen története egy szállodában játszódik -- "Hotel a szép kilátáshoz"-ban, amelynek igazgatója egy lecsúszott, tönkrement filmszínész. A pincérek Strasser kétes múltú barátai. A hotel egyetlen vendége Ada, a hisztériás, alkoholista, férfibolond bárónő, aki az egész semmittevő, haszonleső társaságot kitartja. E züllött körbe tér vissza Christine, hogy saját és közös gyermekük sorsát rendezze csábítójával, a lezüllött Strasserrel. Az egykori hódító és lezüllött barátai összeesküdnek az életét rendezni akaró Christine ellen, és a lány, az emberi tisztességbe vetett hitében mélységesen csalatkozva, otthagya a velejéig rothadt társaságot.

Horváth e drámájában bulvárízű témát dolgoz fel, korának jellegzetes, negatív figuráit is felvonultatva benne, de a költészetet és iróniát vegyítő tragikomédiából egyértelműen kihallatszik az írói konklúzió: nem lehet büntetlenül hinni az emberek állítólagos jóságában.

Az első "kirobbanó" sikerű "Volksstück", a "Mesél a bécsi erdő" megalkotásáig Ödön von Horváth írt még néhány, főleg politikai töltetű drámát. Az "E. esete" (1927) arról szól, hogy Ellát, a tanítónőt, tizennégy évi becsületes szolgálat után, politikai beállítottsága és a "fennálló rendet veszélyeztető elemekkel" tartott barátsága miatt azonnali hatállyal elbocsátják állásából. A meggyötört tanítónő végül az örültek házába kerül. Az izgalmasan aktuális drámatörredék nem jutott el a színpadig, de ez a tény nem vette el a bátor hangú író kedvét attól, hogy újabb leleplező-bíráló szándékú művekhez fogjon.

Az ekkori sajtó beszámolóí alapján Horváth drámává fogalmazott egy másik, kegyetlenül antiszociális történetet is. A meglehetősen furcsa című "Revolte auf Cote 3018"-ban egy hegyi vasút építése kapcsán jeleníti meg azt az áthidalhatatlan szakadékot, amely a profitot hajszoló, az emberi életet semmibe vevő, végtelenül egoista vállalkozók és munkatársaik között tátong. Némi átdolgozás után a "Volksstück" új címet kapott, s a "Hegyi vasút" 1929-ben színpadra került a berlini Theater am Bülowplatz-ban.

A "Hegyi vasút" premierjének évében íródott a kor politikai-jogi visszásságait kitergető drámája, a "Sladek, a fekete véderő katonája". Az alaphelyzetet a valóságból vette az író, s miként az életben, a darabban is a "corpus delicti" végül a körülmények áldozata lesz. A politikai gyilkosságba keveredett Sladek belegabalyodik az álszent, hazug környezet álnok mechanizmusába, s életével fizet.

Ödön von Horváth mindig nagy figyelmet szentelt a címválasztásnak. Szerette a kifejező, találó, a lényegre utaló címeket, ezért is váltogatta azokat oly gyakran egymás mellé darabjainál. A "Mit csinál a kongresszus" (1929) esetében például négy változatot is kipróbált, s közülük az egyik "A leánykereskedők" talán egyértelműbben definiálja a darab szüzséjét. A pikáns, cinikus epizódokból összefűzött bohózat a prostitúció és a leánykereskedelem kérdéseit feszegeti, s mindezt megfűszerezi a zavaros politika aktualitásaival. A selyemfiúk és örömlányok kétes miliójét villantja fel Horváth, csípős iróniával gúny tárgyává téve a leánykereskedelem és a prostitúció megfékezéséről tárgyaló kongresszust s annak tagjait. A bohózati elemekkel gazdagon megtűzdelt darab bizarr, szándékosan bulvárszintű csattanóval zárul: a "kisasszony", a gátlástalan selyemfiú-közvetítő kitartója arra kényszerül, hogy visszatérjen férjéhez.

A szerzteágazó, nem egyszer a "divatnak" is hódoló témájú, ugyanakkor mégis határozott tendenciát mutató korai drámák után 1930-ban elkészült az a vérbeli, ti-

pikusan Horváth-*"Volksstück"*, a *"Mesél a bécsi erdő"*, amely meghozta írójának a régóta várt nagy sikert és az ország-világra szóló hírnevet. A darab címe a Johann Strauss-*valcerek* andalító, hangulatos világát ígéri, talán azért is, hogy annál jobban kiütözhessenek annak fájdalmas-kegyetlen torzulásai, illúzióktól megfosztott buktatói. Egy-egy figura megnevezése is varázslatos illúziót sejtet, de mondjuk a *"Zauberkönig"*, a Tündérkirály is csupán egy beszűkült, korlátolt nyárspolgár, egy rideg zsarnok. A modern *"Volksstück"*-ben az eredeti műfaj több kelléke is jelen van mint az aktualizáló közvetlenség, a játékos-bájos varázs, a szerelmi évődés, a zenei aláfestés és a megszokott *"Gemütlichkeit"*, ugyanakkor Horváth sajátos művészi újítással -- amint a bevezetőben már jeleztük -- fonák paródiát teremt a hagyományos műfajból, megfosztva azt a derűs légkörtől, az illúziók csalárd-csalfa szemléletétől, és a darab derűs-könnyed hangulatban induló jeleneteit gyakran komor akkordokkal zárja. A történet színhelyei az ismert, kedves tájak: a Duna-part, a Prater, a Wachau, a VIII. kerületi csendes utca. A szereplők ízig-vérig bécsi figurák: a *"süßes Mändel"*, a hentesmester, az élősködő, jóvágású aranyifjú, a korosodó, szereleméhes trafikosnő, a jó társaságból kikopott, egykori k. u. k. kapitány, a kegyetlen, rátarti nagymama, de Horváth kitűnő érzékkel *"belopja"* a drámába az új idők hőst is, a *"Mister"*-t.

Látszólag idilli, felhőtlen a darab exozíciója. Alfred, a könnyelmű arszlán élvezteg barátnője pénzén lóversenyez, Marianne, a *"süßes Mändel"* a bababoltban szorgoskodik, az együgyű Oszkár, üzlete ajtajában álmodozik, lelkében már közeli eljegyzését ünnepli. Az író figyelme elsősorban Marianne sorsára összpontosul, aki tartalmas életre, lángoló szerelemre vágyik, ezért egyszerű vőlegénye, a hentesmester talmi nyájassága elől, elvakulva a hirtelen kirobbant szenvedélyes érzelemtől, az üres széptevő, Alfred karjaiba menekül. A VIII. kerületben bérelt szegényes szobában azonban a kicsapongó szélhámos oldalán eltöltött hónapok meg a mindennapi gondok maguk alá temetik a legszebb érzést is. A vad szerelmi elhamvad. Marianne-ra az élet csapást csapásra mér; éjszakai lokálban kell lenge öltözetben táncolnia, hogy megkeresse a betevő falatot, lopással vádolja meg a mulató egyik vendége, s elveszíti Alfréd-től való gyermekét is, akit a nagyanya, aljas szándékból, kített a hidegre. A megrendült, összetört lány végső kétségbeesésében, hogy feloldozást nyerjen törvénytelenül fogant gyermeke miatt, a gyóntató atyához fordul. Mivel nem nyer feloldozást, utolsó erejével így tör ki: *"Ija van Isten az égben... mit akarsz velem, jóságos Isten?... én a nyolcadik kerületben születtem, elvégeztem a polgári iskolát, nem vagyok rosszlány... hallasz engem?... mit akarsz velem, jóságos Isten?"*

Ödön von Horváth, a középosztály életének igényes és hű krónikása, e drámájában megrázó erővel, markáns képekben mutatta meg, hogy a tisztesség, a kulturált-

ság és a kedélyesség látszata mögött erőszak, hazugság, önzés és butaság rejtőzik. A "Mesél a bécsi erdő"-ben mindez kitűnően megszerkesztett, a csehovi modellből is táplálkozó dialógusokban tárul fel. A remek, látszólag könnyed párbeszédnek banális, klissészerű sablonjaiban egy hanyatló, kétes értékű életforma görcsei feszülnek. Kiválóan példázta ezt a megkopott, szószótyár kapitány és az együgyű, de alkalmazkodó hentesmester felvonásról felvonásra ismétlődő "beszélgetése". A "ki-mustrált", öregedő kapitány nem tudja megtagadni önmagát -- az elismerésre betegesen vágyó Oszkár sem -- s ezért az obsitos a katonás években begyakorolt, megszokott sztereotípiákat szajkózza, de immár áthangszerelve, átfórmálva azokat a civil életre.

Kapitány: Hadd mondjam meg: az a tegnapi véres hurka... csak gratulálhatok,
Förszt klassz!

Oszkár: Finom volt, mi?

Kapitány: Valóságos költemény!

....

Mondhatom, annak idején, a mi régi jó monarchiánkban sokfelé megfordultam -- katonasors --, de annyit mondhatok, ez a hurka: nívó! nívó!

Hasonló jellegű, semmitmondó dialógusok szövik át az egész drámát, hiszen a Tündérr király és Valeria, Alfréd és Valeria s a többiek párbeszédei is elsősorban félműveltségüket tükrözik. Horváth hősei divatos aforizmákba, begyakorolt, latin-francia szólásokba -- "elszólásokba" -- kapaszkodnak, s a "békebeli" monarchia nagypolgárának életideáljai szerint próbálnak "játszadózni", társalogni, urizálni. Tetszetős vaksággal, erőltetett vidámsággal élik az életüket, hazudnak önmaguknak, s tetszelegnek kimódolt szerepeikben, elhítelve magukkal, hogy valakik, s még sokra vihetik.

A kedélyes, sablonos párbeszédbe azonban Horváth beleviszi a harmincas évek társadalmának komor színeit is. A kilátástalanság, a reményvesztés állandóan ott munkál a darabban. Egy pikáns jelenet közben, mikor a tetszeni vágyó Valeria éppen a bokor mögött vetkőzik, s a Tündérr királlyal évődik, az életben sokat tapasztalt Zauberkönig, tőle szokatlan módon, váratlanul így tör ki: "...Akár ilyen, akár olyan a fantázia, tótágast áll a világ manapság! Se hűség, se hit, se erkölcsi bázis. Minden inog, semmire sem lehet már építeni. Megérett a föld a vízözönre..."

A darab felemás happy end-del végződik. a fonnyadó bájú trafikosnő visszafogadja Alfredot, a Tündérr király megbocsát eltévelyedett lányának, Oszkár feleségül veheti "hazatalált" menyasszonyát. Marianne-nak viszont meg kellett járni a poklot, hogy ismét bevezhessen egy csalóka boldogságba.

Az expresszionista elemekben bővelkedő kitűnő dráma végső soron egy lírai-groteszk láttelep a harmincas évekről. A gazdasági válság torz jelenségei, ember-

telenítő folyamatai, a nyárspolgári romantika és a züllött kedélyesség fonák módon keverednek a darabban. De kérlelhetetlen bátorsággal azt is érzékelteti Horváth, hogy küszöbön áll a monarchia jóléteszményének, valceres-biedermeieres illúzióinak a szétporladása is. A korábban szilárdnak tűnt polgári életrend megingott, az eszmények, az erkölcsi norma sokat veszített fényéből, erejéből és hiteléből. A szépre-jóra vágyó hős -- elsősorban kisember -- hiába küzd, harca kudarcra van ítélve, a jobbik esetben csak "nevetségessé" válik. A kiváló szerző mindezt fanyar eleganciával műve mottójába fogalmazta: "Semmi sem kelti bennünk annyira a végtelenség érzetét, mint a butaság."

A "Mesél a bécsi erdő" művészi igényű illúziórombolás, amely a szórakoztató történet felszíne alatt megbúvó gonoszság, rombolás, démoniság szelleméről is fel-libbenti a fátylat. Röviden és világosan: az adott kor remekbe szabott kor- és kór-képe.

A "Mesél a bécsi erdő"-vel szinte egyidőben készült el a hasonló hangvételű és hozzá témájában is közel álló "Kazimir és Karolin". A népszínmű a munkanélküliség korának, a kisember, mondhatni a proletár kilátástalan jelenének és jövőjének problematikáját teszi görcsö alá. A Molnár Ferenc "Liliom"-ával rokon vonásokat mutató darab színtere a müncheni vidámpark. A hagyományos októberi ünnepség vad, disszonáns dáridója adja meg a keretet egy balladaián szívszorító, egyúttal frivolán modernre poentírozott szerelmi történethez. Amíg Molnár "Liliom"-ában a vurstli még egy mese kiindulópontja, addig Horváthnál már az akkori világ képmása. Az a képsorozat, amelyet Horváth néhány gondtalan-gondterhelt ember szórakozásáról felvázol, végeredményben a korszak kínosan pontos röntgenleleteivel ér fel.

A "Kazimir és Karolin" cselekménye egészen egyszerű. A dráma cselekményi felszínén jószerével egyéb sem történik, mint néhány kapcsolatátrendeződés, a száztizenhét apró jelenetből álló mű mégis egy széthulló, egyúttal félelmetes jövő-be rohanó világ megrendítő tablója. A filmszerű kockákból felépített darabban sorra jelennek meg a gazdasági krízis korának figurái, akik ott téblábolnak a híres-hírhedt müncheni sörfesztiválon. Kazimir, az állástalanná vált sofőr, aki a látványok forgatagában végleg elveszíti a szilárd egzisztenciára és tehetősebb, rangosabb hódolóra vágyó Karolint. Schürzinger, a nyálasan alkalmazkodó, gusztustalanul célszerű nyárspolgár, aki a hozzácsapódott Karolint, a ranglétrán való emelkedése érdekében, gennyes alázattal "passzolja" át élveteg, vén főnökének. A kisstilű tolvaj Szemes Franz, a Bicska Maxik karikatúrája és az ő Ernája is szervesen beleillik az ábrázolt világ "couleur locale"-jába. A pénzt és a rangot Rauch kereskedelmi tanácsos és Speer törvényszéki elnök képviselik a darabban. A népünnepély színes-tarka világába, a brechti dramaturgia egyes fogásait felhasználva, Horváth beleviszi a har-

mincas évek technikai-mulattató szenzációit, a vígasság rétje felett zúgó Zeppelin-t, a hullámvasutat, a mutatóványos bódét. De megvannak a drámában a szórakozás hagyományos "kellékei" is: a söröző, az erőmérő "vaskecske", a lovarda. A "Kazimir és Karolin" színes kavalkádja, ellobbanó, semmivé foszlott szerelmi története azonban metaforikus értelmű, amelynek lényege, szarkasztikus éllel, a mutatóványos bódé direktorának lelkendező mondatában rejlik, amelyet boldog sóhajjal kísérve kiált a magasban húzó Zeppelin felé: "Ha belegondolunk, milyen nagyra is vittük mi, emberek?!" A groteszk "szépséghiba" csupán annyi, hogy a direktor liliputi volt.

Két legjobb drámájának, a "Mesél a bécsi erdő"-nek és a "Kazimir és Karolin"-nak leleplező szándékú, nagyívű, széles skálán mozgó társadalomábrázolását folytatja, szélesíti Horváth a "Hit, remény, szeretet"-ben, amelynek a címe szinte minden darabjára ráillene. Az író szavaival élve a "kis haláltánc"-ban Horváth ismét illúziók nélkül mutatja fel a társadalmi függőségek-összefüggések kegyetlen rendszerét, amelynek áldozatai mindig a megalázott kisemberek. A munkanélüliség ellen átlátszó, ártalmatlan kis csalással védekező Elisabeth is, a darab hősnője, első sorban áldozat. S bár egy rövid időre, a nagy szerelem ígéretében, rámosolyog a szerencse, de Alfons, a fiatal rendőr, karrierje érdekében otthagyja a lányt. A biztos állást élvező Alfons nem akarja jövőjét kockára tenni a "pöttyös" múltú Elisabeth miatt. A "Hit, remény, szeretet" is az individuum és a társadalom kapcsolatának remek drámája, amely ezúttal is csak tragikusan végződhet. A szívét kitérő lány az elembertelenedett, szívtelen társadalommal találja szembe magát Alfons képeiben, s ily módon sorsa megpecsételődik.

A "kis haláltánc"-ban is kulcsszerepet kap a zene, amely nemcsak aláfest, hanem szimbolikus jelzés is, hiszen a kellő pillanatban, a dráma tetőfokán -- a messzi távolból -- Chopin gyászindulója hallatszík.

A korábbi, egyértelműen politikai indíttatású Horváth-művek folytatásaként fogható fel a szubjektív indulatoktól is fűtött "Déli éj", amelyben az író a nácizmus hatalomra jutásának otromba-félelmetes "előjátékát" vázolja fel. A szerteágazó cselekményű darab történelmi háttere az, hogy Németországban 1930-ban, az őszi választáson, a nemzeti szocialisták több millió szavazatot kaptak, s ily módon komoly erőt képviselhettek a parlamentben, s ezért a weimari köztársaság nagy veszélybe került. Horváth ezen merészen bíráló darabjában nemcsak a riasztó történelmi veszélyérzetnek adott hangot, hanem azt is érzékeltette, hogy a tetszetősnek tűnő, valójában torz eszmék miként alacsonyítják le, züllesztik el az elámított, öntetszelgő nyárspolgárokat.

A nagyszerűen megkomponált "Déli éj" eseményeinek a színhelye egy délnémetországi kisváros, amelynek polgárai talán szórakozásokkal és egy velencei est megrendezésével töltik idejüket. A város életében jelen vannak a sötét erők is,

amelyek a brutalitástól sem riadva vissza, nyíltan a hatalom megragadására készülnek. A darab legfőbb értéke éppen abban van, hogy Horváth megdöbbentő éleslátással ábrázolta a megtévesztett, felhangolt filiszterekben rejlő potenciális fasizmust.

Az 1933-as év keserves sorsforduló volt Ödön von Horváth életében. A legjobban az fájt neki, hogy darabjait alig játszották, de ennek ellenére újra és ismét darabok írásába fogott. Főleg a szórakoztató vígjátékkal próbálkozott, attól várva újabb sikereket. Ezen megfontolásból született a "Huza-vona", amely nem nélkülözte a politikai élt sem. A szimbolikus jelzésekkel operáló komédia főhőse egy szegény hontalan. Havlicsek Ferdinánd két kis államot összekötő hídon sétálgat oda-vissza, mivel az egyik államból kitoloncolták, a másik pedig nem hajlandó befogadni. Az esztelen "huza-vona" alatt az éhenkórász "hontalan" veszedelmes kábítószer-csempész bandát leplez le, s akaratlanul is tanúja lesz a két állam kormányfője inkognitóban tervezett titkos megbeszélésének. Mindezek mellett két szerelmes szívet is összeboronál. A sok "jótett" nyomán a szerencsétlen Havlicsek végül révbe jut, újra "tisztelet" állampolgár lesz. A bohózat elemekkel feldúsított darab -- mutatis mutandis -- Horváth saját sorsának kálváriáját is tükrözi.

Amíg a "Huza-voná"-ban Havlicseknek az okoz boldogságot, hogy egy állam befogadja, addig a "Felfelé az égbe" hősnője, Luise, énekesnői karrierje érdekében eladja lelkét az ördögnek. A mennyben, a földön és a pokolban játszódnak az események, s a szimbolikus misztériumjáték végén a sokat csalódott Luise célhoz ér. A darab áttételesen megfogalmazott, de kimondottan a korra utaló lényegét a mannheimi bemutató rendezője, Ottó Schmelling egyértelmű kíméletlenséggel feltárta. Az ördög ugyanis a fasiszták fekete ingében jelent meg a színpadon. Ez a tény is egy újabb bizonyíték ahhoz, hogy a dráma sorsa és hatása igazából a színpadon dől el. Egy remek színházi előadás általában is plasztikusabbá, nagyszerűbbé teheti a drámát -- mint a fenti példa is jelzi -- sőt olyan apróbb, de nem jelentéktelen momentumokat is felszínre hozhat, amelyek az olvasás során, a sorok között talán elveszhetnének.

A harmincas évek közepén készült Horváth-darabok a téma és a megformálás, a stílus és a minőség tekintetében eléggé különböznek egymástól. Bár az író nem adta fel eredeti, igazi témavilágát, és a "Volksstück" szerkezeti elemei is kikandikálnak az újabb, esetenként hatásvadász művekből, de a megszokott "játékba" öltöztetett igényes ábrázolás és elemzés helyébe nem egyszer a kényszerű írói lelemény, a kigondolt, kiöltött, néha erőszakolt játszadozás vagy éppen a leegyszerűsített parabola lép. Jól példázza mindezt "Az ismeretlen lány a Szajnából", ez a morbid komédia, amely egy groteszk ötletet dolgoz fel, Kafka, Wedekind, Dürrenmatt írói sajátosságaira emlékeztetve. Horváth sok mindent belegyömöszöl a darabba, betörést,

szerelmet, öngyilkosságot. Igazán különös, sőt mondhatni bizarr az, hogy a kétes múltú hős, Albert és felesége egy megragadó szépségű női halotti maszkot vásárol. A boltostól megtudják, hogy a maszk a Szajnába ugrott öngyilkos lány arcáról készült. Albert ismerte a lányt, aki a szerelmét is felajánlotta a férfinak. A házaspár a "pompás" tárgyat ágyuk fölé akasztja.

A komikus, a groteszk és a tragikus ötvözetéből szerkesztett színpadi mű az általánosítás lehetőségét is magában hordozza, hiszen a cselekmény színhelye -- a cím ellenére -- nem feltétlenül Párizs, s az öngyilkos lány neve szintén homályban marad.

"Az ismeretlen lány a Szajnából" című komédiával párhuzamosan Horváth újabb "fura" darabokkal is próbálkozott. A "Fejjel a falnak" az előbbi vígjáték szüzséjét igyekszik magyarázni, értelmezni. A négyfelvonásos, parabolajellegű mű bulvár-ízű történetétől sokat remélt az író.

Élete utolsó éveiben az emigráció hányattatásai, a bizonytalan helyzet, a növekvő anyagi gondok egyre inkább sietős nagyvonalúságra készítették Horváthot az írásban. Darabjai egyre komorabbak és némi vázlatosság, elnagyoltság érződik rajtuk. Megbillent egzisztenciája helyreállítása reményében, miután remek "Volkss-tück"-jeit a teljes önkényre törő hatalom leparancsolta a színpadról, Horváth újabb és újabb darabok írásába kezdett. Többféle irodalmi-történelmi témát is kiásott, bízva abban, hogy valamelyikkel ismét színpadra juthat. E szándéktól vezetve dolgozta fel Mikszáth Kálmán anekdotikus regényének történetét "Férfiakat Szelistyének" címmel. Kétségbeesett kísérlet a vonzó című, zenével színesített vígjáték "És a szerelem végtelen..."

A vidám, bohókás játék során bonyolult kapcsolatok jönnek létre, párbeszédnek ismétlődnek más-más partnerekkel, egyazon szöveggel. A bravúros megoldások, a dramaturgiai trükkök mögül azonban hiányzik a komolyabb mondanivaló.

A történelmi múltból meríti Horváth a "Figaro válik" c. vígjátékának alaptémáját. Beaumarchais talpraesett hőse, Figaro, felesége Susanne és az Almaviva grófi házaspár a forradalmi Franciaországból átmenekül a szomszédos monarchiába. A grófék folytatják könnyelmű életüket, adósságot adósságra halmoznak, Figaro viszont önállósítja magát és fodrászszalon nyit. A gazdáihoz hűen ragaszkodó Susanne nem tudja megbocsátani férje "árulását", ezért otthagyja. Az is bántja az asszonyt, hogy Figaro "világpolgárból" nyárspolgár lett. Házasságuk válsága végül happy endbe torkollik. A sokszálú, szellemes, anakronizmusoktól hemzsegő daraból egy jobb világ utáni vágyódás hangja csendül ki. Az író egy szűkebb körre korlátozva ábrázolja, hogyan hatnak a nagy társadalmi változások az emberekre, hogyan keveredik a bizakodás, a szkepszis és a rezignáció a forradalmi hittel.

Nem kevésbé ismert világirodalmi figura a főszereplője a "Don Juan visszatér" c. szomorújátéknak. A világháborúból hazatért, sok csatát túlélte egykori arslánra a város asszonyai szereleméhesen csapnak le. Don Juan viszont összetört lélekkel, olthatatlan nosztalgiával egy hajdani -- időközben meghalt -- szerelmét keresi. Horváth e darabjában is kíméletlenül mutatta be a háború utáni szétzilált világot, amelyben a hős addig hánykolódik, amíg el nem jut elhagyott kedvese sírjához, ahol jéggé fagy. A lazán összefűzött epizódokból, villanásnyi szituációkból megformált dráma még akkor is figyelemre méltó, ha lényegében nem más, mint egy bő vázlat.

Horváth utolsó történelmi tárgyú drámája a "Pompeji". A "földrengés komédiájában" a köznapi római élet elevenedik meg, amelyet a láva alatt épségben maradt tárgyi emlékek alapján rekonstruálnak az újkor történészei. Az antik világ köznapijai sok mindenben emlékeztetnek -- az írói sugallat szerint -- a harmincas évek tragédiákkal terhes éveire.

A több irányban folytatott lázas írói kísérletezés eredményeként megszületett a végzet által túl rövidre szabott életművet lezáró nagyszerű darab, "A végítélet napja", a "Mesél a bécsi erdő", a "Kazimir és Karolin", a "Hit, remény, szeretet" méltó társa. Ebben a cselekményes, lélektanilag jól motivált drámában mondhatni összegző jelleggel és különösen érzékletesen mutatkozik meg az író antifasiszta felfogása, szenvedélyes állásfoglalása. A dráma eseményeinek kiindulópontja egy vasúti szerencsétlenség. A megbecsült, kötelességtudó, udvarias de a házasságtól már megcsömörlött állomásfőnök heves csókot vált a sínek mellett a csábosan temperamentumos Annával. Ez a pillanatnyi mámor elég ahhoz, hogy Hudetz végzetes hibát kövessen el, azaz késve állítsa át a váltót. Mulasztása emberi áldozatokat követel. A jog szerint természetesen a "Beamter" a felelős de morális szempontból Anna sem ártatlan, aki kacér játékával közvetve előidézője volt a szörnyű katasztrófának. A lány hamis esküje alapján, amely szerint az állomásfőnök időben állította át a szemafort, Hudetz meghurcoltatása felmentő ítélettel zárul. A happy endet ígérő történetet azonban Horváth tovább bonyolítja. Az immár nemcsak a szörnyű igazság kitudódásától, de a vallomását bármikor visszavonható Annától is rettegő állomásfőnök megöli a lányt. A tettének következményei elől egy ideig bujkáló Hudetz a lelkiismeret szavára önként jelentkezik a hatóságoknál.

A realizmus kereteit súroló drámában a nyárspolgár kicsinyes megátalkodottsága, erkölcsi csődje, végzetes gyávasága kap ördögi távlatokat. A "Beamter" alantas tetteinek és felemás lelkiismereti válságának képében tükröződik a még ijesztőbb, szörnyűbb társadalmi krízis. Hudetz szimbolikusan is értelmezhető sorsa a látszat és a valóság félelmetes kettősségére, egyúttal a korra, a harmincas évek végére,

végeredményben a fasizmus ideológiájának és pszichológiájának embertelen, végzetes hatására is utal.

Ödön von Horváth avantgard drámái, ezek a modern, húsba vágó témájú, céltudatosan megválasztott, hatásos dramaturgiai eszközökkel ábrázoló, tragikus-kedélyes "Volksstück"-ök a drámairodalom és a színház komoly értékei. A hamis illúziókkal való végleges leszámolás, a nyílt és rejtett utalásokkal felerősített, mindig aktuális mondanivaló, meg egy világégés tragédiáját magában hordozó nyárspolgári attitűd leleplezése adja a horváthi művészet máig ható jelentőségét.

Harminchétévesen a "Horváthösszes" már elkészült. Értelmetlen lenne feltenni azt a kérdést, hová s merre fejlődött volna, mivé terebélyesedett volna Horváth drámaművészete, ha nem sújt le rá az ostoba végzet. Számtalan "volna", de mind értelmetlen, mert az ilyesfajta ha-játékok nem tartoznak a tudomány és a művészet megengedett eszközei közé. Egy igazi "europäer" nagyívű frói pályája szakadt meg váratlanul, a folytatást lehetetlenné tette a halál, s csak az elkészültből, a megvalósítottból ítélnünk. De ez sem kevés.

A mai osztrák dráma egyik kitűnő képviselője, a meghökkenítő stílusú Peter Handke méltató szavai félreérthetetlenül kifejezik Horváth frói nagyságát: "Kedvelem Horváth rendetlenségét és stilizálatlan szentimentalizmusát. Szeretem őrült mondatait, amelyek a lekiismeret ellentmondásait és szaltóit mutatják nekünk és amelyekhez hasonlókat csak Csehov és Shakespeare műveiben találok."

Ödön von Horváth kiválóan megszerkesztett, charme-ot és kegyetlenséget sajátos ötvözetben találó darabjai mintegy fél évszázada szerepelnek a világ jelentős színpadain, sőt a hatvanas évektől kezdődően a Horváth-drámák reneszánszukat élik Európa színházaiban. Ezért is rendkívül sajnálatos, hogy színpadi műveit Magyarországon csak elvétve mutatták be, bár az utóbbi időben e téren is biztató jelek tapasztalhatók. Éppen a közelmúltban két színház is műsorára tűzte a leghíresebb Horváth-drámát, a "Mesél a bécsi erdő"-t, amelynek mondanivalója, mutatis mutandis, napjainkban is aktuális.

IRODALOM

I. Magyar nyelven

1. Krammer Jenő: Ödön von Horváth. Nagyvilág 1968/7.
2. Lázár Magda: Adósai vagyunk. Színház 1970/2.
3. Andor Leon: Találkozások Ödön von Horváth-tal. Élet és Irodalom 1971/49.
4. Walkó György: Miről mesél a bécsi erdő? Nagyvilág 1971/1.
5. Kamocsay Ildikó: A kispolgár természetrajza. Élet és Irodalom 1974/25.
6. Major Ottó: Arcok és maszkok. Bp. 1975. Szépirodalmi Kiadó
7. Szekrényessy Júlia: Zsugorított ambíciók. Élet és Irodalom 1976/38.
8. Kristó Nagy István: Horváthról, amit eddig is tudtunk. Nagyvilág 1977/10.
9. Walkó György: Katarzis nélkül. Bp. 1977. Magvető
10. Barta András: Változatok a nevetésre. Magyar Nemzet 1978. II. 11.
11. Molnár G. Péter: Következtetések egy sikerről. Népszabadság 1978. V. 26.
12. Ödön von Horváth - szimpózium az Osztrák Kulturális Intézetben. Magyar nemzet 1979. XI. 17.
13. Balogh Tibor: Schürzinger átgázol Schürzingeren. Színház 1980/4.
14. Varjas Endre: Talán a szalmakalap... Élet és Irodalom 1981/4.
15. Havas Ervin: Horváth, az illúzióromboló. Népszabadság 1981. I. 28.
16. Lukácsy András: Ödön von Horváth beamterei. Magyar Hírlap 1981. II. 13.
17. Koltai Tamás: Fejünk fölött a Zeppelin. Jelenkor 1983/3.
18. Tamás Aladár: Írók, könyvek, vallomások. Bp. 1984. Magvető
19. Párkány László: Európai néger. Élet és Irodalom 1984/33.
20. Pákovics Miklós: Miről mesél a bécsi erdő? Műhely 1985/2.
21. Galsai Pongrác: Drámai valcer a Vígszínházban. Galsai P.: "Este hét után" c. kötetben. Bp. 1985. Magvető
22. Szekrényessy Júlia: Hol a bohózat mostanában? Élet és Irodalom 1988/43.
23. Zappe László: Válságról mesél a bécsi erdő. Népszabadság 1989. IV. 27.

II. Idegen nyelven

1. Joseph Strelka: Brecht, Horváth, Dürrenmatt. Wege und Abwege des modernen Dramas. 1962. Wien/Hannover/Bern
2. Hansjörg Schneider: Nachwort in: Ödön von Horváth: Dramen 1969. Berlin
3. P. Iden: Welt jenseits des Menschen. Frankfurter Rundschau 6. XI. 1970.
4. I. Beckelmenn: Kollektivregie taugt nicht als Notlösung. Frankf. Rund. 7. III. 1970.

5. P. Blaha: Horváth lässt sich scheiden. Kurier 17. VIII. 1970.
6. D. Hildebrandt: Liebe, Tod und Kapital. Theater heute 1970/11.
7. H. Schmitz: Der Republik den Marsch geblasen. Frankf. Rund. 18. IX. 1971.
8. V. Klotz: Reagenzdrematik. Frankf. Rund. 27. XI. 1971.
9. H. Gamper: Horváth und die Folgen - das Volksstück. Theater 1971/4.
10. C. Grosse: Horváth mit Posseneffekten. Frankf. Rund. 26. IV. 1972.
11. G. Hensel: Gewöhnliche Verhaltensformeln. Theater heute 1972/3.
12. K. Adam: Horváth sucht Horváth. Rheinischer Merkur 27. VII. 1973.
13. R. Holloway: Faith, Love, Hope. Financial Times 19. IX. 1974.
14. H. Kurzenberger: Horváths Volksstücke. 1974. München
15. M. Walder: Die Uneigentlichkeit des Bewusstseins. (Zur Dramaturgie Ödön von Horváth) 1974. Bonn
16. P. von Becker: Weil die Menschen keine sind. Süddeutsche Zeitung 17. XI. 1975.
17. V. Klotz: Dramaturgie der Publik. 1976. München
18. W. Nolting: Der totale Jargon. (Die dramatischen Beispiele Ödön von Horváth) 1976. München
19. P. Kruntuorad: Ein grosser Totentanz. Frankf. Rund. 10. III. 1978.
20. T. Buck: Die Stile auf der Bühne. (Zum dramaturgischen Verfahren in den Volksstücken Ödön von Horváth) In: Recherches Germaniques 9. 1979.
21. K. Kathrein: Der Menschheitstraum vom Fliegen. Die Presse 19. II. 1979.
22. U. Eggebert: Horváth in französischer Sicht. Neue Zürcher Zeitung 7. XII. 1979.
23. H. Tschörtner: Die Demaskierung des Bewusstseins Berliner Zeitung 9. XII. 1981.
24. S. Wansch: Horváth ist unter uns. Wiener Zeitung 27. V. 1988.
25. Arpad Bereczik: Ödön von Horváth. In: Österreichische Literatur des 20. Jahrhunderts Berlin 1988. V. Verlag.
26. Th. Buck: Ödön von Horváth. In: Deutsche Dichter. Band 7. 1989. Stuttgart. Reclam.